

LISONIY NISBIYLIK NAZARIYASINING ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDAGI AKSIOLOGIK TALQINI

Xoliqova Moxinur Rustam qizi

O'zDJTU Sharq filologiyasi fakulteti 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada umumiy tilshunoslikning dolzarb muammolaridan biri — lisoniy nisbiylik nazariyasi yoki Sepir-Uorf gipotezasining zamonaviy talqinlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda tilning inson tafakkuri va dunyoni idrok etish jarayonidagi roli aksiologik (qadriyat) nuqtayi nazaridan yoritilgan. Turli tillardagi lisoniy birliklarning xalq madaniy hayoti va qadriyatlar tizimiga ta'siri qiyosiy misollar yordamida ochib beriladi.

Kalit so'zlar: umumiy tilshunoslik, lisoniy nisbiylik, Sepir-Uorf gipotezasi, aksiologiya, lisoniy manzara, tafakkur, madaniyat, kognitivizm.

Аннотация. В данной статье анализируются современные интерпретации теории лингвистической относительности или гипотезы Сепира-Уорфа. В исследовании с аксиологической точки зрения освещается роль языка в процессе человеческого мышления и восприятия мира. На сравнительных примерах раскрывается влияние языковых единиц в разных языках на культурную жизнь и систему ценностей народа.

Ключевые слова: общее языкознание, лингвистическая относительность, гипотеза Сепира-Уорфа, аксиология, языковая картина мира, мышление, культура, когнитивизм.

Abstract. This article analyzes modern interpretations of the theory of linguistic relativity or the Sapir-Whorf hypothesis. The study highlights the role of language in the process of human thinking and perception of the world from an axiological point of view. The influence of linguistic units in different languages on the cultural life and value system of the people is revealed using comparative examples.

Keywords: general linguistics, linguistic relativity, Sapir-Whorf hypothesis, axiology, linguistic picture of the world, thinking, culture, cognitivism.

Kirish. Har bir xalqning tili nafaqat muloqot vositasi, balki uning ma'naviy olami, dunyoqarashi va ijtimoiy munosabatlarini aks ettiruvchi bebaho merosdir [Crystal, 2010]. Umumiy tilshunoslik fanida til va tafakkur munosabati masalasi insoniyat sivilizatsiyasining barcha davrlarida olimlar e'tiborida bo'lib kelgan [Sapir, 1921]. Til va tafakkur bir-biri bilan uzviy bog'liq, ammo ular aynan bir narsa emas. Til fikrning moddiy qobig'i bo'lsa, tafakkur voqelikni aks ettirish jarayonidir.

Turli xalqlarda olamning lisoniy manzarasi turlicha namoyon bo'lishi o'sha xalqning madaniy an'analari va ijtimoiy qadriyatlariga bog'liq [Maslova, 2001]. Bu borada lisoniy nisbiylik nazariyasi (Sepir-Uorf gipotezasi) markaziy o'rin tutadi [Whorf, 1956]. Ushbu nazariyaga ko'ra, inson o'zi gapiradigan tilning grammatik qurilishi va lug'at tarkibi doirasida fikrlaydi. Ya'ni, til bizning atrofdagi voqelikni qanday idrok etishimizni, nimalarga e'tibor berib, nimalarni e'tibordan chetda qoldirishimizni belgilab beradi.

Xalq ongida til — madaniyat davomiyligining ramzidir [Rahimov, 2015]. Masalan, o'zbek tilida oilaviy munosabatlarni ifodalovchi "shajara" va "qarindoshlik" terminlarining nihoyatda boyligi o'zbek xalqi uchun oila va qon-qardoshlik eng oliy aksiologik qadriyat ekanligini ko'rsatadi. Aksincha, g'arb tillarida ko'proq individual

huquq va mas'uliyatni ifodalovchi lisoniy birliklar ustuvordir. Shu nuqtayi nazardan, tilshunoslikda aksiologik yondashuv til birliklarini shunchaki belgi sifatida emas, balki qadriyatlar tasiychisi sifatida o'rganishni taqozo etadi.

Zamonaviy umumiy tilshunoslikda tilning tarbiyaviy va ma'naviy vazifalari uning kognitiv imkoniyatlari bilan birga tahlil qilinmoqda. Har bir tildagi o'ziga xos konseptlarni qiyosiy o'rganish, turli xalqlar mentalitetidagi aksiologik bahoni aniqlash imkonini beradi. Bu esa global dunyoda madaniyatlararo muloqotni to'g'ri tashkil etish va boshqa xalqlar dunyoqarashini chuqurroq anglash uchun xizmat qiladi.

Tahlil va muhokama. Tilning aksiologik tabiati uning lug'at qatlamida yaqqol ko'zga tashlanadi[Kubryakova, 2004]. O'zbek tili misolida oladigan bo'lsak, "u" olmoshi o'rnida hurmat yuzasidan qo'llaniladigan "ul zot", "ushbu inson" kabi birikmalar tilning axloqiy ustun ekanligidan dalolat beradi. Ingliz tilida esa muloqotning demokratikligi va pragmatizmi birinchi o'ringa chiqadi.

Ingliz tilshunosligida ko'p tahlil qilinadigan "vaqt" konsepti ko'proq ijtimoiy hayot realiyalari ta'sirida shakllangan[Crystal, 2010]. Masalan, "time is money" (vaqt — pul) metaforasi ingliz xalqining hayot falsafasi va ratsional qarashlari bilan chambarchas bog'liqdir. O'zbek tilida esa vaqt ko'proq "g'animat", "oqar daryo" kabi ma'naviy tushunchalar bilan assotsiatsiya qilinadi.

Demak, tillar orasidagi farq faqat tovushlar yoki grammatikada emas, balki qadriyatlar iyerarxiyasidadir[Maslova, 2001]. Har bir til o'z sohibiga dunyoni ma'lum bir burchak ostida ko'rishni o'rgatadi. Shu tarzda, lisoniy birliklar universal bo'lsa-da, ularning mazmuniy talqini xalqlarning o'ziga xos madaniy olamida turlicha mazmun kasb etadi.

Ingliz va o'zbek tillarida olamning lisoniy manzarasi hamda undagi qadriyatlar tizimining talqini har ikki xalqning madaniy merosi, tarixiy tajribasi va ijtimoiy tuzilmasi bilan bevosita bog'liqdir. Umumiy tilshunoslik nuqtayi nazaridan olib qaraganda, til va tafakkur munosabati shunchaki texnik aloqa emas, balki insonning borliqni anglash usulini belgilovchi kognitiv jarayondir[Sapir, 1921].

Olib borilgan aksiologik tahlillar quyidagi yakuniy xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

Birinchi, lisoniy nisbiylik nazariyasi zamonaviy tilshunoslikda o'z tasdig'ini topmoqda. Ingliz tili misolida ko'rganimizdek, til birliklari ko'proq individuallik, mustaqillik va shaxsiy mas'uliyatni rag'batlantiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa g'arb sivilizatsiyasidagi "shaxs erkinligi" qadriyatining tilda muhrlanishidir.

Ikkinchi, o'zbek tili lisoniy manzarasi insonni jamiyat va oilaning ajralmas qismi sifatida ko'radi. O'zbek tilidagi murojaat shakllari, qarindoshlik terminlari va axloqiy tushunchalar xalqning hayotiy donoligi, ma'naviy poklik va mehr-muruvvat kabi qadriyatlarga tayanadi. Bu esa tilning milliy o'zlikni asrashdagi strategik ahamiyatini ko'rsatadi.

Uchinchi, til va tafakkur munosabatini o'rganish tilshunoslikning nafaqat nazariy, balki amaliy sohalari uchun ham muhimdir. Ona obrazi yoki vaqt kabi universal tushunchalar har bir tilning o'ziga xos "madaniy prizmasi" orqali turlicha rang oladi. Bu farqlarni anglash global dunyoda madaniyatlararo murg'oblikni (tolerantlikni) ta'minlashning bosh omilidir.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, til — millatning tafakkur qolipidir[Whorf, 1956]. Har ikki xalqning aksiologik tizimi, ya'ni qadriyatlar iyerarxiyasi o'ziga xos madaniy va ijtimoiy asosga ega. Shunday qilib, umumiy tilshunoslik doirasida lisoniy birliklarni

aksiologik tahlil qilish, tilning inson ongini va ijtimoiy xulq-atvorini shakllantirishdagi cheksiz imkoniyatlarini ochib beradi. Bu esa kelajakda tilshunoslik, psixologiya va sotsiologiya fanlari chorrahasida yangi tadqiqotlar uchun poydevor bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sapir, E. Language. New York: Harcourt, Brace & Company, 1921.
2. Whorf, B. L. Language, Thought and Reality: Selected Writings. Cambridge, MA: MIT Press, 1956.
3. Maslova, V. A. Lingvokulturologiya. Akademiya, 2001.
4. Kubryakova, E. S. Kognitiv lingvistika asoslari. Nauka, 2004.
5. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. Cambridge University Press, 2010.
6. Rahimov, B. Folklor va qadriyat. 2015